

The conceptual metaphor of love in Khaqani's sonnets

Sonia Noroozi Jafarloo¹ | Mohamadhosein Nikdarsl²

1. Corresponding Author, PhD Student of Persian Language and Literature Department, University of Yasouj, Yasouj, Iran.

Email: s.noroozi.jafarloo@gmail.com

2. Associate Professor of Persian language and literature Department, faculty member, University of Yasouj, Yasouj, Iran. E-mail: mohammadnikdar@yahoo.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: August 22, 2022

Received in revised form:

June 24, 2023

Accepted: June 26, 2023

Published online: June
21, 2024.

Keywords:

Metaphor, conceptual
metaphor, love,
Khaqani's sonnets.

ABSTRACT

In contemporary linguistic studies, the function of metaphor is perception of concepts. Conceptual metaphor is the understanding of abstract concepts based on existing experience of sensible concepts. In this research, the concept of love in Khaqani's sonnets, based on the conceptual metaphor theory by Lakoff and Johnson, has been investigated. This paper aims to investigate how and why conceptual metaphors are made. According to this study, the ontological metaphors of love are the most abundant, and there is no example of an orientational metaphor in Khaqani's sonnets. The design of ontological metaphors is generally linked with structural metaphors and refers to the difficulty of love. In Khaqani's view concept of love is a hard experience but also valuable. So most metaphors of love in Khaqani's sonnets are about its destructive and hard nature, And emphasize its valuable and powerful aspect. The authors believe that the poet's personal and social living conditions, moods, wishes, and experiences have provided the basis for creating the metaphors in his sonnets.

Cite this article: Noroozi Jafarloo, Sonia; Nikdarsl, Mohammad Hosein. (2024). "The conceptual metaphor of love in Khaqani's sonnets". Journal of Lyrical Literature Researches, 22, (42).235-254.

<http://doi.org/10.22111/jllr.2023.43228.3081>

Extended abstract

1. Introduction

In classical literary studies, metaphor is a purely linguistic matter with an aesthetic function. But contemporary studies show that the nature of thought is also metaphorical and, in this view function of metaphor is cognition. (Lakoff,2006:192) The conceptual system that shapes human thought and action has a metaphorical nature (Lakoff, 1980:454). The human mind understands abstract concepts based on the experience of sensible concepts. Metaphoric perception means that the human mind understands abstract concepts based on the experience of sensible concepts. Conceptual metaphor is the perception of abstract concepts (destination domain) based on existing knowledge and experiences of sensible concepts (origin domain). It is obtained from the correspondence relationship between the origin and destination territories. The correspondence relationship between origin and destination territories is called mapping.(Lakoff & Johnson,1999: 327-329) In the cognitive view, man can understand the most indefinable abstract concepts like time, ethics, emotions, feelings ... by metaphor. Conceptual metaphors usually come from a person's experience and cultural data of his society.(Fotoohi, 1398: 328-329) Conceptual metaphors divide into three categories: orientational, ontological, and structural metaphors.

2. Research Method

This research used descriptive-analytical methods, and The area of study is Khaqani's poem(especially his sonnets) edited by Ziaeddin Sajadi and the works about it, based on cognitive studies and conceptual metaphor theory.

3. Discussion

In this research, metaphorical mappings were extracted from Khaqani's sonnets section and categorized according to the origin domains. We realized that due to the dynamics and complexity of the poet's mind, there is no example of an orientational metaphor in his sonnets.

Ontological mappings are in three categories: "Love is existence", "Love is alive" and "Love is container".

A: "Love is alive": When imagining love as a living form, the poet generally took help from human beings and their characteristics. This proves the value of love in the poet's imagination. (Sparham and Tasdighi, 2018: 102) The choice of powerful human characters such as the king, the warrior, the hero, and the plunderer is rooted in the kind of Khaqani's relationship with the kings of Sharvan.(his social life)

B: "Love is existence": In understanding love in the shape of beings(existences), he has used destructive or uplifting or valuable existence, as the origin domain. some things like Fire, storm, lightning, wind, crown, coin... But usually, the focus is on destructive beings.

C: "Love is container": In the understanding of love as a container, "love is a road" and its related clusters like "love is a caravan " are the most frequent forms of metaphors, emphasizing the progressive nature of love. it is because of his great interest in traveling and his experiences of trips.(Kandli harischi, 1995: 402)

In structural metaphors, some concepts such as calamity, sadness, and difficulty... are used as the origin domain. The roots of this choice are in Khaqani's experience of love. He suffered a lot in his first love and marriage. He was deeply hurt after the death of his wife.(Kandli harischi, 1995: 194-201) He experienced the sadness and pain in his lovely life and has used it for the conceptualization of love.

4. Conclusion

In this research, the concept of love in Khaqani's sonnets has been investigated and analyzed based on the conceptual metaphor theory of Lakoff and Johnson. According to this study, there is no example of orientational metaphor in Khaqani's sonnets, but the frequency of structural metaphor is 20%, and ontological metaphor is 80%. Ontological metaphors in Khaqani's sonnets are 35% ontological metaphors, 46% animistic metaphors, and 19% container metaphors. In 35% of the ontological metaphor is used objects or phenomena, in 46% of the cases, a living being, and in 19% of the cases, the container (place) as the origin territory. Ontological metaphors emphasize usually the authority and value of love, by using humans and destructive beings as the destination domain. Structural metaphors also pay attention to the hard nature of love and the aspect of authority and destruction of love, so they are related to ontological metaphors. In general, in Khaqani's view, the concept of love has a dynamic and valuable nature, but it is powerful and difficult. The study of Khaqani's sonnets and his biography shows that the poet's life conditions, moods, and wishes have provided the ground for the creation of metaphors, and his personal and social life conditions reflect in his understanding of love.

5. References

- Abdi, H. vosooghi, H. Roshan, B. Samaei, S. M.(2017). "A criterion for recognizing metaphor based on cognitive linguistics", *Quarterly Journal of Applied Rhetoric and Rhetorical Criticism*, History of literature magazine, second year, No 3, pp. 9-27.
- Dashti, A. (1978). *Khaqani, A late familiar poet*, Third edition. Tehran: Amir kabir.
- Footoohi, M. (2019). *Stylistics (theories, approaches and methods)*, Tehran: sokhan.
- Hashemi, Z. (2010). *Conceptual Metaphor Theory from Lakoff and Johnson's point of view, literature study*, No 12, pp. 119-140.
- Kandli harischi, Gh. (1995). *Khaghani Shervani (Her life, time and environment)*, translated by Mir Hedayat Hesari, Tehran: University publication.
- Khaqani, A, 1970, *Monsheat of Khaghani*. Edited by mohammad roshan, Tehran: Tehran university, [in Persian]
- Khaqani, A, 1994, *Poetical Works of Khaghani*, Edited by Ziaeddin Sajadi, Tehran: Zavar. [in Persian]
- Lakoff,G. (2006). *Cognitive linguistics: basic readings*, edited by Dirk Geeraerts. p. cm. (Cognitive linguistics research; 34), Berlin- New York. (in english)
- Lakoff,G. (1980). "Conceptual Metaphor in Everyday Language", *The Journal of Philosophy*, 77(8), pp 452- 487. (in english)
- Lakoff, G, Johnson, M. (2020). *Metaphors we live by them*, translated by jahanshah mirzii, Third edition, tehran: Agah.
- Mir Hoseini, M. Kanani, E. (2020). "Cognitive analysis of metaphors of the heart in Mersad ol Ebad", *Literary textual research*, No 86, pp. 263-284.
- Moosavi sabet, F. Khalili Jahantigh, M. Barani, M. (2020). "Cognitive metaphor of love in "I wish you could talk" ", *Journal of Lyrical Literature Researches*, Sistan and Baluchestan University, 18th year, No 34, pp. 203-226.
- Movahedi, M.R.(2009). "Reason in the pit of love: Sheikh Najmuddin Razi's view on reason and love", *Philosophical-theological researches*, 11th year, No 1(41), pp. 167-194.
- Nikdarasl, M.H. Farahmand, R.T. (2019). *Descriptive-Critical Culture of Khaghani*, yasouj: yasouj university.
- Noroozi, Z. Mohseni, F. (2014). "Analysis of Khaghani Shervani's sonnets style", *Literary textual research*, seventh year, No 4(26), pp. 369-389.

- Safa, Z. ol.L. (1977). *History of Iranian literature*, Tehran: Amir kabir.
- Safavi, K. (2019). *Metaphor*, Tehran: Elmi.
- Sajjadi, S. Z. D. (2007). "The stylistics of order in the sixth century", *Culture and literature research paper*, Vol 4, No 4, pp. 47-75.
- Shamisa, S. (1991). *The course of Ghazal in Persian poetry from the beginning to today*. The Third edition, Tehran: Ferdows.
- Shiri, Gh. (2010). "The psychology of ambiguity in Khaghani's poetry", *History of literature magazine*, Vol 62, No 3, pp. 123-149.
- Shiri, Gh. (2010). "The role of political and geographical environment on the difficulty of Khaghani's poetry", *History of literature magazine*, Vol 67, No 3, pp. 133-154.
- Sparham, D. Tasdighi, S. (2018). "Cognitive metaphor of love in Maulana's Masnavi", *literature study*, 22nd year, No 76, pp. 87-114.
- Zarrinkoob, A. H. (1991). *Ba Karvane-e Holle*, The sixth edition, Tehran: elmi.

استعاره مفهومی عشق در غزلیات خاقانی

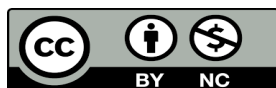
سونیا نوروزی جعفرلو^۱ | محمدحسین نیکداراصل^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران. رایانامه: noroozi.jafarloo@gmail.com

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران. رایانامه: mohammadnikdar@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	در مطالعات زبان‌شناختی معاصر، کارکرد استعاره ادراک و شناخت مفاهیم است. استعاره مفهومی عبارت است از درک مفاهیم انتزاعی بر اساس تجربه موجود از مفاهیم عینی. پژوهش حاضر به شیوه توصیفی-تحلیلی و در چهارچوب نظریه استعاره مفهومی لیکاف و جانسون به بررسی چگونگی و چرایی ادراک مفهوم عشق در اندیشه خاقانی با تمرکز بر بخش غزلیات از دیوان وی می‌پردازد. طبق بررسی‌ها استعاره‌های هستی‌شناختی عشق در غزلیات خاقانی از بیشترین فراوانی برخوردار هستند و نمونه‌ای از استعاره جہتی در متن یاد شده وجود ندارد. یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد، طرح استعاره‌های هستی‌شناختی عموماً در پیوند با استعاره‌های ساختاری و ناظر بر جنبه دشواری‌آفرین عشق است. به طور کلی تجربه عشق در نگاه خاقانی امری دشوار اما ارزشمند است. چنان‌که بیشتر استعاره‌های متن با تأکید بر ماهیت نابودگر و دشواری‌آفرین عشق و تمرکز بر جنبه ارزشمند و مقتدر آن شکل گرفته‌اند. نگارندگان معتقدند شرایط زندگی شخصی و اجتماعی شاعر، روحیات، تمیّات و تجربیات وی زمینه خلق و پرداخت استعاره‌های متن را فراهم آورده‌اند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۳۱	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۴/۰۳	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۰۵	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۰۱	
کلیدواژه‌ها: استعاره، استعاره مفهومی، عشق، غزلیات خاقانی	

نوروزی جعفرلو، سونیا؛ نیکداراصل، محمدحسین. "استعاره مفهومی عشق در غزلیات خاقانی" پژوهشنامه ادب غنایی، دوره ۲۲(۴۲)، ۲۵۴-۲۳۵. <http://doi.org/10.22111/jllr.2023.43228.3081>

۱. مقدمه

در مطالعات ادبی کلاسیک، استعاره به صورت یک امر صرفاً زبانی با هدف زیبایی‌شناسی تعریف و بررسی می‌شود. (فتوحی، ۱۳۹۸: ۳۲۴) اما مطالعات معاصر نشان می‌دهد که «استعاره فقط موضوع زبان نیست، بلکه اساس اندیشه است.» (Lakoff, 2006: 192) استعاره در زندگی روزمره بسیار فراگیرتر از آن است که فقط بُعد زبانی داشته باشد. در واقع نظام مفهومی که فکر و عملکرد انسان را شکل می‌دهد، ماهیت استعاری دارد. (Lakoff, 1980: 454) بخش وسیعی از سیستم ادراک و اندیشه استعاری است. اندیشه استعاری یعنی این که ذهن انسان با استعانت از تجربه‌ای که از پدیده‌ها و مفاهیم حسی (عینی) دارد، پدیده‌ها و مفاهیم ذهنی (انتزاعی) را می‌فهمد و با استفاده از زبان حوزه محسوسات (قلمرو مبدأ) در مورد مفاهیم حوزه غیر محسوسات (قلمرو مقصد) گفتگو می‌کند. تعریف گریزترین مفاهیم ذهنی نظیر زمان، اخلاق، عواطف و احساسات... از مجرای اندیشه استعاری قابل فهمند.

نخستین بار لیکاف و جانسون با دقت در شواهد زبانی دریافتند که مکانیزم ذهن برای درک امور انتزاعی و مفاهیم ذهنی، الگوبرداری از تجربیات عینی و ملموس است. بر این اساس نظریه‌ای به نام نظریه استعاره مفهومی (conceptual metaphor theory: CMT) ارائه کردند. «استعاره مفهومی عبارتست از درک امور انتزاعی بر پایه امور عینی.» (فتوحی، ۱۳۹۸: ۳۲۵) که با هدف حصول شناخت و بر پایه وجود رابطه تناظر میان قلمروهای مفهومی و با نگاشت هستی‌شناسی حوزه مبدأ بر هستی‌شناسی حوزه مقصد شکل می‌گیرد. به عنوان نمونه در استعاره مفهومی «عشق سفر است» وجود تناظر میان هستی‌هایی از حوزه سفر (مسافران، وسایل نقلیه، اهداف سفر، مشکلات سفر...) با هستی‌هایی از حوزه عشق (عاشقان، رابطه عاشقانه، هدفهای مشترک، مشکلات...) باعث می‌شود بر اساس تجربه موجود از حوزه مبدأ (سفر)، حوزه مقصد (عشق) درک شود. (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۹: ۳۲۷-۳۲۹) تناظرهای موجود میان قلمرو مبدأ و مقصد، نگاشت (mapping) نامیده می‌شود. نگاشت‌ها تناظرهای ثابتی نیستند. زیرا بنیاد تجربی آن‌ها (تجربه زیستی نویسنده/ شاعر) متفاوت است. (فتوحی، ۱۳۹۸: ۳۲۸-۳۲۹) در واقع این که نویسنده در ادراک مفاهیم به شیوه استعاری از کدام حوزه به عنوان قلمرو مبدأ استفاده نماید، متأثر از تجربه‌های زیسته اوست. طرح هر نگاشت استعاری (انتخاب قلمرو مبدأ) بر یک جنبه (ویژگی) از مفهوم انتزاعی (قلمرو مقصد) متمرکز است که نویسنده تجربه پررنگ‌تری از آن دارد. البته باید توجه داشت که «استعاره مفهومی، استعاره در مفهوم سنتی‌اش نیست و نباید آن را با فرایندی اشتباه کرد که واحدی را بر حسب مشابهت با واحدی دیگر جایگزین می‌کند. استعاره مفهومی نوعی ساخت تشبیهی یا اسنادی است که به شکل «A, B است» در ذهن ثبت می‌شود که A حوزه مقصد و B حوزه مبدأ است.» (صفوی، ۱۳۹۸: ۱۰۷) به عبارت دیگر استعاره در رویکرد شناختی، راهکار ذهن برای درک جهان پیرامون است که با ایجاد یا برجسته‌سازی شباهت (تناظر) میان مفاهیم خلق می‌شود. مثلاً در استعاره‌های هستی‌شناسی که در ادامه توضیح خواهیم داد، «از تناظر ویژگی‌های فیزیکی همچون رنگ و شکل... میان دو پدیده، استفاده می‌شود تا نادانسته‌ها به اعتبار وجوه اشتراک با دانسته‌ها، ارزیابی و ادراک شوند.» (عبدی و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۸) لذا در ژرف‌ساخت هر نگاشت استعاری، یک رابطه تشبیهی یا تناظر نهفته است که فرایند فهم استعاری بر آن استوار است. با این تعریف، نمود زبانی استعاره مفهومی، بازه‌ای از مفاهیم بلاغی شامل تشبیه، استعاره، تشخیص و حتی مجاز... را پوشش می‌دهد. چنان که در جمله «آئینه دل از زنگار طبیعت صافی شد...» از کتاب مرصادالعباد، نگاشت استعاری «دل آئینه است» در قالب اضافه تشبیهی «آئینه دل» نمود یافته است. (میرحسینی و کنعانی، ۱۳۹۹: ۲۶۷)

استعاره‌های مفهومی در سه دسته استعاره‌های جهت‌ی (orientational metaphor)، هستی‌شناختی (ontological metaphor) و ساختاری (Structural metaphor) تقسیم‌بندی می‌شوند. در استعاره‌های جهت‌ی قلمرو مبدأ، یک جهت یا موقعیت‌های فضایی مانند بالا، پایین، عقب، جلو، دور، نزدیک... و قلمرو مقصد، یک مفهوم انتزاعی است. این نوع از

استعاره‌ها با جهت‌بخشی فضایی به مفاهیم انتزاعی، آنها را ملموس می‌سازند. ریشه استعاره‌های جهتی عموماً در تجربیات فرهنگی و جمعی است. (هاشمی، ۱۳۸۹: ۱۲۷) به عنوان نمونه در برخی فرهنگ‌ها بالا بودن برای مفاهیم مثبت و در برخی فرهنگ‌ها کاملاً برعکس است. چنان که «درفرنگ اسلامی بالا جایگاه خوبی‌ها و مفاهیم مثبت است. زیرا بالا جایگاه خداوند، فرشتگان، بهشت، عقول و نفوس... است، حال آن که در فرهنگ سرخ پوستی که خدا در ته دریاست و پایین، معنای والا و مثبت دارد.» (موسوی ثابت و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۱۱) در استعاره‌های هستی‌شناختی، قلمرو مبدأ یک هستومند و قلمرو مقصد یک مفهوم انتزاعی است. «در این نمونه تجربه و شناخت انسان از هستومندها (موجودات؛ اجسام، مواد و مکان‌ها...) مبنای درک مفاهیم انتزاعی است.» (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۹: ۳۷-۳۹) جاندارانگاری به شکل عام و انسان‌انگاری به شکل خاص، از جمله استعاره‌های پرکاربرد هستی‌شناختی در زندگی روزمره است. در استعاره‌های ساختاری هر دو حوزه مبدأ و مقصد مفاهیم هستند، منتها حوزه مبدأ یک مفهوم عینی و حوزه مقصد، یک مفهوم انتزاعی است. این نوع از استعاره که عموماً ساختار گزاره‌ای دارد، سامان‌دهی یک مفهوم در چهارچوب مفهوم دیگری است. مثلاً در استعاره «بحث جنگ است» مفهوم جنگ بر اساس مفهوم بحث ساخت‌مند می‌شود. (همان: ۱۲۹)

پژوهش حاضر با تمرکز بر استعاره‌های مفهومی، به بررسی چگونگی و چرایی فهم ماهیت عشق - به عنوان یک مفهوم انتزاعی و غیرحسی - در غزلیات خاقانی می‌پردازد. خاقانی از شاعران دوره تحول غزلت که غزلسرای تنها شیوه او نیست. (در قوالب قصیده، رباعی، قطعه و مثنوی نیز طبع‌آزمایی نموده است.) «وی در مجموع ۳۳۰ غزل سروده که موضوع اکثر آنها عشق و دلدادگی است.» (سجادی، ۱۳۸۶: ۶۲) از نظر سبکی خاقانی در غزل‌پردازی متأثر از شیوه سنایی است. (شمیسا، ۱۳۷۰: ۹۷) اما آنچه غزلش را تشخیص می‌بخشد، «توجه ویژه به صورت و فرم، تسلط بر فنون ادبی، گستره وسیع اطلاعات علمی و مهارت در خلق معانی جدید است.» (نوروزی و محسنی، ۱۳۹۳: ۳۶۹) علی‌دشتی معتقد است، هرچند استواری انشا، پاکی لفظ، صلابت و صراحت بیان، خاقانی را در ردیف اساتید سبک خراسانی قرار می‌دهد، اما حقیقت این است که خاقانی مبدأ پیدایش و آغازگر سبک هندی است. این مسأله به خصوص در غزلیات وی که زبان نرم‌تر و تعابیر عاطفی‌تری نسبت به قصایدش دارد، محسوس است. (دشتی، ۱۳۵۷: ۶۱-۶۳) البته «انتخاب کلمه و کیفیت تلفیق جمله به سخن وی فخامتی می‌دهد که با شیوه نرم و ضعیف و عاجزانه سرایندهگان هندی مابینت دارد.» (همان، ۱۳۵۷: ۶۹) همین تمایز سبب شده است که غزل خاقانی «از نظر لفظ و معنا مورد توجه شاعرانی چون سعدی، مولانا و حافظ... باشد.» (شمیسا، ۱۳۷۰: ۹۷).

۱-۱- بیان مسأله و سؤالات تحقیق

پژوهش حاضر در چهارچوب نظریه استعاره مفهومی به بررسی چگونگی و چرایی مفهوم عشق در غزلیات خاقانی می‌پردازد و درصدد پاسخگویی به پرسش‌های زیر است:

الف) عشق در غزلیات خاقانی چگونه مفهومی است؟

ب) فراوانی کدام نوع از استعاره مفهومی در غزلیات خاقانی بیشتر است؟

ج) خاقانی در ملموس‌سازی مفهوم عشق از چه حوزه‌هایی به عنوان قلمرو مبدأ بیشتر استفاده کرده است؟ چرا؟

د) خاقانی در پرداخت استعاره‌ها بر کدام جنبه از ماهیت عشق بیشتر تأکید دارد؟ چرا؟

۲-۱- اهداف و ضرورت تحقیق

نگاه مفهومی به استعاره مؤید نقش فراگیر و اثرگذار آن در زندگی روزمره است. حقیقت این است که کارکرد استعاره، حصول شناخت است؛ استعاره‌ها نه تنها فهم ما از جهان، بلکه عملکرد روزمره و ارتباط ما با دیگران را شکل می‌دهند. از این حیث مطالعه چگونگی شکل‌گیری استعاره‌ها در درک چگونگی ادراک و عملکرد انسان بسیار کارگشاست. از دیگر سو

استعاره‌های مفهومی معمولاً برآمده از دیدگاه، تجربیات و داده‌های فرهنگی شخص (جامعه) است. در واقع نگاهت‌ها تناظرهای ثابتی نیستند، بلکه از فرهنگی به فرهنگ دیگر و حتی گفتمانی به گفتمان دیگر متفاوتند. در جوامع مختلف به دلیل تفاوت در تجربیات زیستی، قلمروهای مبدأ متفاوتی برای فهم یک قلمرو ثابت مقصد در نظر گرفته می‌شود. از این رو بررسی استعاره‌های مفهومی متون ادبی، در شناخت پایه‌های فکری و فرهنگی جوامع کارآمد است. بر پایه بررسی‌های نگارندگان تاکنون دیوان خاقانی به منظور ارزیابی مفهوم عشق با رویکرد شناختی، واکاوی نشده است. همچنین توجه اکثر خاقانی‌پژوهان معطوف به بخش قصاید خاقانی بوده و غزلیات کمتر مورد اقبال پژوهشگران واقع شده است. بر این اساس و با توجه به بسامد چشمگیر مفهوم عشق در غزلیات خاقانی و اینکه تجربه عشق از فردی به فرد دیگر متفاوت است و دریافت خاقانی از این مفهوم انتزاعی، رنگ خاص خود را دارد و نیز تعین آن را در غزل وی می‌توان دریافت، نگارندگان انجام پژوهشی با هدف شناخت مفهوم عشق از دیدگاه خاقانی را ضروری دانسته و از آن‌جا که تعریف و تفهیم عشق به عنوان یک مفهوم ذهنی و تجربه غیرعینی تنها در بستر استعاری ممکن می‌نماید، با تکیه بر نظریه استعاره مفهومی به آن پرداخته اند.

۳-۱- روش تحقیق

پژوهش حاضر به شیوه توصیفی-تحلیلی و با تمرکز بر بخش غزلیات به مطالعه مفهوم عشق در اندیشه خاقانی می‌پردازد. در این راستا ابتدا نگاهت‌های استعاری مفهوم عشق از بخش غزلیات دیوان خاقانی، تصحیح ضیاءالدین سجادی استخراج شده‌اند. در ادامه طبق الگوی نظریه استعاره مفهومی از لیکاف و جانسون، نمونه‌ها بر اساس انتخاب قلمرو مبدأ دسته‌بندی و تحلیل شده‌اند. برای سهولت ارزیابی در پایان هر بخش، داده‌ها به صورت تفکیک شده در قالب نمودار و جدول تنظیم و در نهایت یافته‌های پژوهش در بخش نتیجه‌گیری ارائه شده است.

۴-۱- پیشینه پژوهش

با تکیه بر نظریه استعاره مفهومی، پژوهش‌های متعددی بر متون ادبی زبان فارسی انجام شده است که در بخشی از این پژوهش‌ها نیز به بررسی استعاره عشق پرداخته شده است. به عنوان نمونه زرقانی و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل شناختی استعاره‌های عشق در غزلیات سنایی» به این نتیجه رسیده‌اند که سنایی از راه خلق استعاره‌هایی با بار مثبت و منفی و دوپهلوی برای مفهوم عشق، نظام ارزشی جامعه دینی قرن پنجم و ششم را به چالش کشیده است. اسپرهم و تصدیقی (۱۳۹۷) نیز در پژوهشی با عنوان «استعاره شناختی عشق در مثنوی مولانا» عنوان می‌کنند که مولانا در پرداخت مفهوم عشق، بیشتر به جنبه‌های سوزندگی، مست‌کنندگی و ذی شعور بودن عشق توجه داشته است. همچنین عباسی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «استعاره مفهومی عشق و خوشه‌های مفهومی مرتبط با آن در تذکرة الاولیای عطار» با استخراج نگاهت‌های مرتبط با مفهوم عشق و بررسی آماری آن‌ها، به این نتیجه رسیده است که عطار در مفهوم‌سازی عشق بیشتر از استعاره‌های شیء بنیاد و ساختار بنیاد استفاده کرده است. هاشمی و قوام (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «نگرش احمد غزالی به عشق، بر بنیاد نظریه استعاره شناختی» ضمن بررسی رساله سوانح العشاق به این مهم دست یافته‌اند که دیدگاه غزالی به عشق دیدگاهی عابدانه است و طرحواره‌های وی برای مفهوم عشق، نشان از پیوند عمیق تصوف و اسلام دارد. همچنین هاشمی (۱۳۹۲) در رساله دکتری خویش با عنوان «بررسی نظام‌های استعاری عشق در ۵ متن عرفانی بر اساس نظریه استعاره شناختی» به بررسی مفهوم عشق در متون سوانح احمد غزالی، تمهیدات عین القضاة، لوائح حمیدالدین ناگوری، عبهر العاشقین بقلی و لمعات عراقی پرداخته است. علی بیگی و همکاران (۱۳۹۹) نیز در مقاله‌ای با عنوان «کارکرد استعاره در شعر خاقانی بر اساس نظریه زبان‌شناختی (لیکاف و جانسون)» دیوان خاقانی را بر اساس مبانی نظری استعاره مفهومی مورد واکاوی قرار داده و با ارائه نمونه‌های مختلف اثبات کرده‌اند که استعاره‌های موجود در شعر خاقانی با تمام معیارهای زبان‌شناختی نظریه لیکاف و جانسون مطابقت دارد.

۲- بحث

برای بررسی مفهوم عشق در غزلیات خاقانی از منظر شناختی، نخست گزارشی از انواع مختلف استعاره مفهومی عشق در متن مورد نظر ارائه و در ادامه به تحلیل و ارزیابی نمونه‌ها پرداخته می‌شود.

۲-۱- استعاره جهتی عشق در غزلیات خاقانی

بر پایه بررسی‌های نگارندگان پژوهش حاضر، نمونه‌ای از استعاره جهتی عشق در غزلیات خاقانی مشاهده نشد. به نظر می‌رسد وسعت دایره تخیل و تلاطم امواج معانی به ذهن خلاق خاقانی اجازه نداده تا مفهوم عشق را در قالب استعاره‌های ساده و ابتدایی جهتی بیان کند. چنان که لیکاف و جانسون معتقدند، «استعاره‌های مبتنی بر مفاهیم فیزیکی ساده (بالا، پایین...) در ذات خود چندان غنی نیستند و چیز زیادی در مورد قلمرو مقصد روشن نمی‌سازند.» (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۹: ۸۴) در واقع چون استعاره‌های جهتی، امکان ساخت‌مند کردن و برجسته‌سازی جنبه‌های مختلف مفاهیم انتزاعی را فراهم نمی‌سازند، در مقایسه با استعاره‌های ساختاری و هستی‌شناختی، ارزش چندانی در مفهوم‌سازی تجربیات ذهنی ندارند.

۲-۲- استعاره هستی‌شناختی عشق در غزلیات خاقانی

استعاره‌های هستی‌شناختی در غزلیات خاقانی بر اساس انتخاب قلمرو مبدأ در ۳ دسته اصلی هستومندانگاری، جاندار-انگاری و ظرف‌انگاری قابل تقسیم است. استعاره‌های جاندارانگاری نیز به دو صورت انسان‌انگاری و غیرانسان‌انگاری نمود یافته است.

۲-۲-۱- عشق هستومند است.

در مطالعه غزلیات خاقانی، ۵۴ مورد استعاره هستومندانگاری عشق مشاهده شد که در جدول شماره ۱ آورده شده است. در ۲۱ مورد از استعاره‌های یاد شده با استفاده از هستومندهای آتش، طوفان، صاعقه، تیغ به عنوان قلمرو مبدأ، بر جنبه نابودگری و از بین‌برندگی عشق تأکید شده است:

عشق تو به جان خریدم ار چه آتش همه جای رایگانی است (خاقانی، ۱۳۸۲):

(۵۶۶)

جهان بستد ز ما طوفان عشقت امانی ده که ما را بیم غرق است (همان: ۵۷۵)

تا صاعقه عشق تو در جان من افتاد از واقعه من همه آفاق خبر شد (همان: ۶۰۶)

این مرغ آشیان ازل را به تیغ عشق پیش سرای پرده او سر بریده‌ام (همان: ۶۴۷)

فهم عشق در قالب هستومندهای ویرانگر، ناظر به دشواری و مرارت تجربه عشق است. مطابق داده‌های جدول شماره ۱ - که در ادامه آورده شده است - حدود ۴۰٪ از استعاره‌های هستومندانگاری با تأکید بر ماهیت دشواری آفرین عشق طرح شده‌اند. در گروه دیگری از استعاره‌ها نیز هستومندهای ساز، ارغنون، رطل، جام، باده، دُر... به عنوان قلمرو مبدأ به کار رفته‌اند:

سوزی ز ساز عشقت در دل چرا ریزی ز راز مهرت در جان ندارم (همان: ۶۳۵)

نگیرم

نالۀ خاقانی از گردون گذشت کارغنون عشق تیز آهنگ داشت (همان: ۵۵۶)

دوست مرا رطل عشق تا خط بغداد لاجرم از خط صبر کار برون اوفتاد (همان: ۵۸۹)

داد

به جام عشق تو می تا خط سیاه منم که سر به خط آن خط سیاه نهم (همان: ۶۳۱)

دهند

یارب از عشق چه سرمستم و دست گیریدم تا دست به زلفش بزنم (همان:

۶۴۳)

بی‌خویشتم

پخته و صاف اگر می نرسد از تو گه‌گه از عشق توام دردی جامی برسد (همان:

۵۹۳)

مرا

این نگاشت‌ها عموماً با هدف برجسته‌سازی ماهیت نشاطبخش عشق طرح شده است، اما استفاده از باده و متعلقات آن به عنوان قلمرو مبدأ می‌تواند ناظر به حالت غلبه عشق بر عقل (بی‌خویشتنی عاشق) نیز باشد. «داستان نزاع عقل و عشق محصول عقل‌ستیزی‌هایی است که با تفوق اشعریان (به‌ویژه پس از تمایل المتوکل به این نحله فکری) بر سر اهل فکر سایه افکند و کمتر اثر ادبی در قرون پنجم تا هفتم هجری می‌توان یافت که رنگی از این نزاع نداشته باشد.» (موحدی، ۱۳۸۸: ۱۶۸-۱۶۹) از دیگر سو به نظر می‌رسد، روحیه انتقادی و گنشگر خاقانی در فرآیند تشکیل این استعاره‌ها دخیل است؛ «در حقیقت قداست‌زدایی از باورهای مذهبی و تابوشکنی از تحریم‌ها با ستایش خمر و طرب... نوعی تظاهر به رفتارهای شبه‌آلود است که عموماً با هدف دهن‌کجی به رفتارهای ناشایست‌تر اما معمول در جامعه صورت می‌گیرد.» (شیری، ۱۳۸۹: ۱۲۷-۱۲۸) همان چیزی که حافظ در غزلیات خود با در تقابل قرار دادن مسجد و میخانه به‌طور وسیع انجام داده است. هستومندهای بساط، دام و شست نیز نگاشت‌هایی را شکل داده‌اند که پایه آن‌ها اعتقاد به استیلا و چیرگی عشق است و نظر به دشواری و رنج‌آفرینی ماهیت عشق با استعاره‌های ساختاری غزلیات خاقانی در پیوند هستند:

شرط است که بر بساط عشقت آن پای نهد که سر ندارد (خاقانی، ۱۳۸۲: ۵۸۶)

به دام عشق تو درمانده‌ام چو اگر نه بام فلک خوش نشیم نی است مرا

(همان: ۵۵۰)

خاقانی

از شست عشق تو نپرد هیچ ناوکی کان با قضای چرخ برابر نمی‌شود (همان:

۵۸۲)

در بیان ارزشمندی و ستایش عشق نیز از هستومندهای تاج، گوهر، سکه، کالا، مایه (سرمایه)، خورشید (آفتاب)... استفاده شده است:

عشق را گه تاج ساز و بر سر عشاق زلف را گه طوق کن در حلق مردان

درفکن (همان: ۶۴۹)

نه

عشق تو گوهری که گنج روان وهمم در این فرو شد کو از چه کان برآمد

(همان: ۵۸۸)

بیرزد

دل سکه عشق می‌نگرداند جان خطبه عافیت نمی‌خواند (همان: ۶۰۱)

بازارگانی از دل زارتر که دید کز عشق سود جست به جان در زیان فتاد

(همان: ۶۱۴)

مایه عشق توست چون او حاصل شاید ار عمری زیان می‌آیدم (همان: ۶۳۴)

است

رو که خورشید عشق را همه روز طالعی به ز اتصال تو نیست (همان: ۵۶۱)

بخشی از این هستومندها نظیر تاج، گوهر، سرمایه، سکه، کالا که از ارزش مادی برخوردارند و عموماً از متعلقات پادشاهی و سلطانی هستند. از این حیث نگاشت‌های برآمده از این هستومندها در پیوند با استعارهٔ پربسامد «عشق سلطان است» که در ادامه به آن خواهیم پرداخت، طرح شده‌اند. از دیگر سو با توجه به این که در عصر خاقانی، مدیحه سرایی شاعران و صله ستانی ایشان از امر و سلاطین مرسوم است، می‌توان تفکر مادی رایج در محیط اجتماعی را مبنای طرح این گروه از استعاره‌ها دانست. در خصوص استفاده از خورشید (آفتاب) به عنوان قلمرو مبدأ نیز باید در نظر داشت که «تصویرسازی با خورشید در شعر خاقانی، پدیده‌ای پُر تکرار است و زمینهٔ خلق صحنه‌های مربوط به آن گاه بیان شکوه و عظمت و ظرافت مشاهدات شاعر، زمانی جوشش عاطفهٔ وی و گاهی نیز نمود اطلاعات نجومی اوست. اما نکتهٔ قابل توجه این است که در هیچ موردی خورشید نماد شر و شورانگیزی و ملال طبع نیست. شاید از آن جهت که خورشید سبب روشنی و گرم شدن عالم و جان‌بخشی به مخلوقات و زمین است، در ذهن خاقانی نیز مظهر خیر و منشأ حیات است.» (نیکدار اصل و فرهمند، ۱۳۹۴: ۲۸۶) بر این اساس تجربهٔ عینی شاعر از ماهیت حیات‌بخش و ارزشمند خورشید، بستر مفهوم‌سازی ماهیت عشق است.

جدول ۱: هستومندانگاری عشق در غزلیات خاقانی

قلمرو مبدأ	شمارهٔ غزل‌ها	فراوانی (۵۳ مورد)	جنبهٔ مورد تأکید
تاج / گوهر / سرمایه / سکه / کالا / رایت	۲۷۹، ۱۱۷، ۱۵۲، ۶۵، ۱۸۵، ۲۳۸، ۳۸	۷	ارزشمندی
طوفان / آتش / صاعقه / تیغ	۶۲، ۶۵، ۷۲، ۷۶، ۱۲۰، ۱۲۸، ۱۳۷، ۸۰، ۱۶۳، ۲۷۱، ۱۲۵، ...	۲۱	نابودگری
اختر / خورشید / آفتاب	۸۲، ۱۴۰، ۱۵۴	۳	ارزشمندی و در دسترس نبودن
بساط / شست / دام	۱۸۱، ۱۲۱، ۵، ۳۵۲، ۹۹، ۱۱۴	۶	استیلا
رطل / جام / دُرد / باده	۱۲۰، ۱۶۲، ۱۳۳، ۱۸۱، ۲۵۹، ۳۹، ۷۶، ۲۳۱، ۳۷۶، ۷	۹	نشاط بخشی و بی‌خویشتی
ساز / ارغنون	۳۷، ۲۴۰	۲	نشاط بخشی
مصحف / دیوان	۲۶۴، ۱۳۷	۲	ارزشمندی
آب	۳۵۲، ۲۷۸	۲	حیات بخشی
کعبتین	۱۳۰	۱	دشواری

در غزلیات خاقانی بیشترین فراوانی در استعاره‌های هستی‌شناختی، در قالب جاندارانگاری است. طرح این استعاره‌ها بر مبنای شناخت از موجودات جاندار (انسان یا غیرانسان) است. نمونه‌های جاندارانگاری در جداول شماره ۲ و ۳ آورده شده است. چنان که مشاهده می‌شود اکثر استعاره‌های جاندارانگارانه، به صورت انسان‌پنداری است. «کاربرد عشق در مفهوم انسان به‌عنوان شریف‌ترین موجود هستی، اوج ارزش‌گذاری در مورد عشق است.» (اسپرهم و تصدیقی، ۱۳۹۷: ۱۰۲) فهم عشق به صورت انسان، گواه ذی‌شعور و صاحب اراده و اختیار بودن عشق در اندیشه شاعر است. در بخشی از نگاشت‌های انسان‌انگارانه، عشق صاحب افعال انسانی است:

عشقت آتش ز جان برانگیزد
رستخیز از جهان برانگیزد (خاقانی، ۱۳۸۲):

(۶۱۵)

در گروه دیگری از نگاشت‌ها نیز عشق به صورت یک شخص (طبقه خاصی از اشخاص) تصور شده است. در این نگاشت‌ها از نوح، طیب، پهلوان، غارتگر، مهمان، سلطان و لشکر به عنوان قلمرو مبدأ استفاده شده است:

اشک آن طایفه طوفان دگر گشت
عشق نوح است که اندیشه طوفان نبرد (همان: ۵۸۶)

ولیک

گفتم آخر درد خاقانی دوا یابد به
چون طیب عشق بشنید این سخن بر من گرفت

(همان: ۵۷۰)

صبر

مرد که با عشق دست در کمر آید
گر همه رستم بود ز پای درآید (همان: ۶۰۸)

هستی خاقانی است غارت عشق ای
هرچه شبان پرورید روزی قصاب شد (همان: ۵۹۵)

دریغ

نزل عشقت جان شیرین آورم
هدیه زلفت دل و دین آورم (همان: ۶۴۴)

آواز حسنت ای جان هفت آسمان
سلطان عشقت ای مه هر دو جهان بگیرد (همان):

(۶۰۸)

بگیرد

لشکر عشق تو باز بر دل من ران
گر همه در خون کشد، پشت نباید نمود (همان):

(۵۸۵)

گشاد

به طور کلی ادراک عشق به صورت موجودی «صاحب اراده، دارای فردیت و استقلال که به رفتار انسانی دست می‌زند، گواه پویا و زنده بودن این مفهوم در ذهن شاعر است.» (نوروزی و محسنی، ۱۳۹۳: ۳۷۸) اما چنان که در جدول شماره ۲ مشاهده می‌شود، استعاره‌های انسان‌انگارانه در غزلیات خاقانی عموماً با تأکید بر جنبه ارزشمندی، اقتدار، برتری و استیلای عشق طرح شده‌اند. در این میان کلان استعاره «عشق سلطان است» و خوشه‌های مرتبط با آن مانند «عشق سپاه/ لشکر/ خیل/ دولت است» از بیشترین فراوانی برخوردارند. بسامد معنادار این نگاشت‌ها نشان می‌دهد که خاقانی، عشق را به صورت ماهیتی مقتدر درک کرده است که بر هستی و اراده عاشق چیرگی دارد. اما به نظر می‌رسد انتخاب این مفاهیم به عنوان قلمرو مبدأ، ریشه در تجربه زیسته خاقانی و شکل ارتباط وی با شروانشاهان (مدل تجربی سلطان) دارد. خاقانی شاعری است که زندگی و تصمیماتش در اختیار و اراده‌ی شروانشاهان بوده است؛ چنان که دو بار گرفتار زندان شروانشاهان می‌شود و حتی در محقق ساختن رویای سفر به خراسان نیز مقهور اراده شروانشاهان است. در بسیاری از تذکره‌ها و شروح آمده، «آرمان خاقانی، سفر به خراسان و حضور در دربار سلجوقی و خوارزمشاهی بوده است، اما شاهان شروان اجازه سفر به او نمی‌دهند و وی تا پایان عمر در حسرت این سفر می‌ماند.» (شیری، ۱۳۹۱: ۱۵۳) بر این اساس او از یادآوری و انطباق ناتوانی خویش در برابر اراده شروانشاهان، تجربه مقهور بودن عاشق در برابر عشق را مدل‌سازی کرده است. در واقع وجه اقتدار سلطان (شروانشاهان) برای

ذهن خاقانی تجربه‌ای ملموس است که از آن در مفهوم‌سازی تجربه‌ی انتزاعی عشق استفاده کرده است. از دیگر سو کودکی شاعر و رابطه‌ی اقتدارآمیز پدر با وی و سپس عمویش، کافی‌الدین که امر تربیت و آموزش او را با شیوه‌ای تحکمی و سختگیرانه در پیش گرفته بود و در همان حال عاطفه‌ی پدر- فرزند و حس برادرزادگی و آموزگاری، در پنداشت خاقانی از عشق به عنوان ماهیتی مقتدر تأثیر داشته است.

جدول ۲: انسان‌نگاری عشق در غزلیات خاقانی

قلمرو مبدأ	شماره‌ی غزل‌ها	فراوانی ی (۶۶ مورد)	جنبه‌ی مورد تأکید
طیب	۷۳	۱	ارزشمندی و محترم بودن
سپاه / لشکر / خیل / دولت	۷۷، ۱۱۱، ۱۸۷، ۳۲۳، ۳۵۲، ۹۰	۶	اقتدار، برتری و استیلا
سلطان / شهنشه	۳۶۲، ۱۱۳، ۱۴۷، ۱۶۷، ۲۱۱، ۳ ۰۳	۶	اقتدار، برتری و استیلا
نوح	۱۱۳	۱	اقتدار و برتری
شه‌سوار	۱۲۴	۱	اقتدار، برتری و استیلا
غار تگر / دزد	۱۳۷، ۱۸۵	۲	نابودکنندگی و استیلا
پهلوان	۱۶۹	۱	اقتدار، برتری و استیلا
مهمان	۲۱۱	۳	ارزشمندی و محترم بودن
انسان (صاحب افعال انسانی)	...۴۷، ۷۰، ۱۹، ۳۷	۴۵	ارزشمندی

جدول ۳: جانداران‌نگاری عشق در غزلیات خاقانی

قلمرو مبدأ	شماره غزل‌ها	فراوانی (۵ مورد)	جنبه‌ی مورد تأکید
نخل	۱۵۲	۱	زاینده‌گی و بالندگی
مرغ	۱۵۴، ۱۲۶	۲	ارزشمندی

نهنگ	۱۴۶	۱	نابودکنندگی و استیلا
اژدها	۱۲۲	۱	نابودکنندگی و استیلا

۲-۳- عشق ظرف (مکان) است.

در بخش دیگری از نگاشت‌های استعاری، مفهوم عشق بر اساس شناخت شاعر از مفهوم مکان، ملموس سازی شده است. نمود این نوع از استعاره‌ها در غزلیات خاقانی در جدول شماره ۴ آورده شده است. فراوانی استعاره مفهومی «عشق ظرف است» در غزلیات خاقانی ۲۸ مورد است که کلان استعاره «عشق راه است» و خوشه‌های مرتبط با آن «عشق کاروان/ قافله است» با تأکید بر ماهیت پیش‌رونده عشق، پربسامدترین شکل از این نوع استعاره‌هاست:

به خرد راه عشق می‌پوئی
به چراغ آفتاب می‌جوئی (خاقانی، ۱۳۸۲):

(۶۷۹)

قافله عشق تو می‌رود اندر جهان
طائفه عقل‌ها هم به اثر می‌رود (همان):

(۶۰۱)

به نظر می‌رسد ریشه بسامد معنادار استعاره «عشق راه است» و خوشه‌های مرتبط با آن، در نوع نگرش و تجربیات زیسته شاعر است؛ «اگر چه خاقانی ۵۰ سال از عمرش را در شماخی و قریب ۲۵ سال را در تبریز به سر برد، ولی بیشتر عمرش را در سیاحت گذرانده است. او به مکه، عراق (بغداد)، ری، همدان و جای جای آذربایجان سفر کرده و سفر را همچون وسیله‌ای برای درک زندگی تلقی می‌کرده است. بخش عظیمی از مفاهیم موجود در هنر خاقانی ارمغان سفرهای اوست.» (کندلی هریسچی، ۱۳۷۴: ۴۰۲) دلیل گرایش خاقانی به سفر این است که «محیط شروان و دربار شاهان آن به عنوان یک حکومت ملوک‌الطوایفی خودمختار، کوچک‌تر از آن بوده که بتواند خاطر شاعری مثل خاقانی که بر استعداد و جایگاه علمی و ادبی خود واقف است را دلبسته خود سازد.» (شیری، ۱۳۹۱: ۱۳۴) گویا شاعر بلندپرواز آوازه‌جو، شروان را برای خود کوچک می‌دید و دائم می‌خواست راه دیار دیگر در پیش گیرد. به هر بهانه و دستاویز می‌کوشید تا خود را از شروان و محیط محدود قلمرو خاقان بیرون اندازد. (زرین‌کوب، ۱۳۷۰: ۱۹۰) از دیگر سو آوازه‌مُلک خراسان و دربار سنجر او را شیفته ساخته بود. «به امید دیدار استادان خراسان و دربارهای مشرق، آرزوی سفر به خراسان در دلش خلجان می‌کرد، لیکن شروان شاه او را رها نمی‌کرد تا به میل دل، رخت آن سامان بریندد.» (صفا، ۲۵۳۶، ج ۲: ۷۷۸) ظاهراً دوری گزیدن خاقانی از دربارها و دلبستگی او به فتوت به مزاق ایشان خوش نیامده بود. اما خاقانی برای رسیدن به خدمت پیران (مشایخ) خراسان بی‌تاب بود. گویا قصد می‌کند از طریق کوهستان و مخفیانه به خراسان برود، اما از بیم راهزنان منصرف شده است. (کندلی هریسچی، ۱۳۷۴: ۵۸۰) این اجبار به ماندن، او را به حدی از تنفر از وطن رسانده بود که آن را «حبسگاه شروان» می‌نامید. در هر حال محیط بسته شروان، سبب میل همیشگی خاقانی به سفر بوده است. ذهن آفرینشگر وی بر اساس این تمنی درونی و تجربیات عینی که از سفرهای متعددش داشته، مفهوم انتزاعی عشق را در قالب کلان استعاره «عشق سفر است» بازسازی کرده است. سپس نگاشت استعاری «عشق راه است» را در پیوند با آن طرح نموده است. نگاشت‌های استعاری «عشق بازار/ کوی/ کعبه است» نیز در پیوند با استعاره «عشق راه است» و با تأکید بر ارزشمندی و دشواری تجربه عشق هستند. نمونه‌هایی از هر نگاشت در پی آورده شده است:

بر سر بازار عشق آبت برفت
پای ز آن بازار نگستی هنوز (خاقانی، ۱۳۸۲: ۶۲۱)

روزم فرو شد از غم و در کوی
این دود جز ز روزن من بر نمی‌شود (همان: ۵۸۲)

عشق تو

در کعبه شش جهت که عشق است خاقانی را مجاور آرم (همان: ۶۴۷)

استعاره‌های «عشق دریا/ معرکه است» نیز از این حیث که بر ماهیت دشواری آفرین عشق (نابودگری و استیلاي آن) تاکید دارند، با گروه استعاره‌های ساختاری که در ادامه بررسی می‌شوند، در پیوند است:

چه دریاست عشقت که هرچند در صدف جویم الا نهنگی نبینم (همان: ۶۴۶)

وی

در معرکه عشق تو عقلم سپر افکند کان حمله که او آرد رستم نپذیرد (همان: ۶۱۴)

نگاشت استعاری «عشق صحرا است» نیز ناظر به وجه مثبت و ارزشمند عشق است.

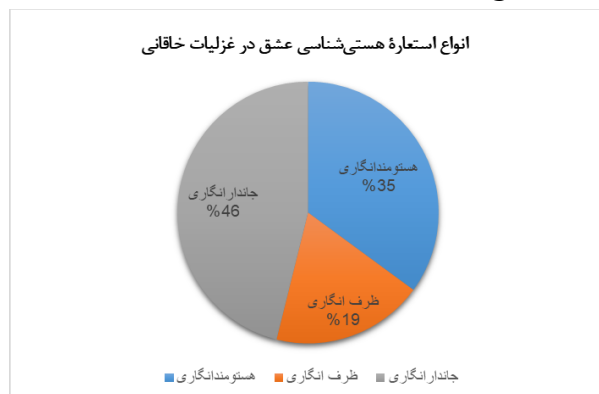
صحن سراچه او صحرای عشق جان‌های خلق در او رسته به جای گیا (همان: ۵۴۹)

شده

جدول ۴: ظرف‌انگاری عشق در غزلیات خاقانی

قلمرو مبدأ	شماره غزل‌ها	فراوانی (۲۸ مورد)	جنبه مورد تأکید
صحرا	۱۴۸،۴	۲	بالندگی
میدان/عرضگه / معرکه / شهادتگه	۹۴،۱۸۴،۲۶۹ ، ۱۳۶،۳۷	۵	نابودکنندگی و استیلا
عالم	۵۵	۱	گسترده‌گی
بازار	۶۴، ۲۸۵ ، ۱۹۶، ۲۰۰ ، ۱۵۱	۵	ارزشمندی
کوی	۲۳۱ ، ۶۹ ، ۸۷، ۹۹	۴	دشواری و ارزشمندی
طریق / راه / شاهراه	۸۸ ، ۲۶۳، ۳۳۷، ۳۵۹ ، ۸۷	۶	پیش‌روندگی
کاروان / قافله	۱۲۶، ۱۵۱	۲	پیش‌روندگی
دریا	۲۵۱	۲	نابودکنندگی و استیلا
کعبه	۲۷۰	۱	ارزشمندی

فراوانی انواع استعاره هستی‌شناسی عشق در غزلیات خاقانی در نمودار شماره ۱ در پی آورده شده است:

تصویر ۱: نمودار انواع استعاره هستی‌شناختی عشق در غزلیات خاقانی

چنان‌که در تصویر ۱ مشخص است، سهم استعاره‌های جاندارانگاری از دو گونه دیگر استعاره هستی‌شناختی، بالاتر است. فهم عشق به صورت موجودی زنده که کنشگر و فاعل است در قالب نگاشت «عشق جاندار است» گواه پویایی تجربه عشق در دستگاه ادراکی خاقانی است.

۲-۳- استعاره ساختاری عشق در غزلیات خاقانی

در پرداخت استعاره‌های ساختاری، قلمرو ذهنی مقصد بر اساس ساختار یک قلمرو انتزاعی دیگر که نسبت به قلمرو مقصد ملموس‌تر است، درک می‌شود. مثلاً بر اساس درک و تجربه شاعر از مفهوم بلا، نگاشت استعاری «عشق بلا است» در بیت

بلائی که از عشقت آمد به رویم قضا بر نگیرد، قدر بر نتابد (همان: ۵۸۰)

شکل گرفته است. همچنین شناخت از مفهوم غم، پایه طرح نگاشت استعاری «عشق غم است» در بیت زیر است:

حاشا که مرا جز تو در دیده کسی باشد یا جز غم عشق تو در دل هوسی باشد (همان: ۵۸۳)

نگاشت استعاری «عشق دشواری است» در بیت

دشوار عشق بر دلم آسان درد مرا بنوعی درمان نمی‌کنی (همان):

(۶۸۴)

نمی‌کنی

نیز بر پایه ادراک شاعر از مفهوم دشواری است. فراوانی استعاره‌های ساختاری عشق در غزلیات خاقانی ۳۹ مورد است. نمود این استعاره‌ها در جدول شماره ۵ آورده شده است. چنان‌که در جدول مشاهده می‌شود، طرح استعاره‌های ساختاری عموماً با تأکید بر ویژگی دشواری عشق است که اساس شکل‌گیری حدود ۴۰٪ از استعاره‌های هستومندانگاری نیز هست. از این حیث بخش قابل توجهی از استعاره‌های هستومندانگاری در پیوند با استعاره‌های ساختاری طرح شده‌اند. حقیقت این است که خاقانی در زندگی شخصی و اجتماعی خویش تجربیات دشوار بسیاری داشته: از مشکلاتی که با دربار شروانشاهان داشته تا حسادت و عناد نزدیکان و مرگ عزیزان، کودکی دشوار و شرایط نامناسب اقتصاد خانواده ... اما در نخستین تجربه عاشقانه‌اش، درد و رنجی را متحمل شده که با تمام تجربیات دشوار پیشین متفاوت است؛ گویا خاقانی دختری روستایی را با محبت آتشین دوست می‌داشته است. «از فحوای نامه خاقانی به شهاب‌الدین شروانی در منشآت خاقاتی بر می‌آید که عشق این دختر دهاتی برای شاعر گران تمام می‌شود و با مصائب فراوانی روبرویش می‌سازد. خویشان دختر از سر مخالفت، هنگام آمدن خاقانی جوان به ده راه را بر او گرفته، فحش می‌دهند و قصد کشتنش را می‌کنند. تحقیق در دیوان شاعر نیز مؤید محتویات این نامه است. شاعر در این راه رنج‌های روحی و معنوی بسیاری دیده و نخستین عشق او با موانع زیادی روبرو شده است. در نهایت معشوقه خود را فرار داده و سپس مطابق آیین آن دیار با وی ازدواج کرده است.» (کندلی هریسچی، ۱۳۷۴: ۱۹۴-۱۹۵) بیست و پنج سال در کنار او عاشقانه زیسته و در هنگام بیماری پرستارش شده است. اما با مرگ این بانو، اندوه و دردی را تجربه می‌کند که در بخش غزلیات دیوانش نمود یافته است. حقیقت این است که خاقانی در رثای بیشتر عزیزانش قصیده سروده، اما در مرثیه زنش دست به دامان غزل شده است؛ زیرا که غزل برای واگویی تپش‌های دل عاشق و احساس‌ها و غم و اندوه گنجاش بیشتری دارد. در این غزل‌ها ناله‌های دل شاعر که در فراق عشق گمشده‌اش از سینه سوخته برآمده، جان شنونده را می‌لرزاند و قلبش از شرحه شرحه می‌کند. (همان: ۲۰۱-۲۰۲) ابیات زیر نمونه‌هایی هستند که خاقانی در فقدان همسرش سروده است:

بی داغ غمت روان مبینام

تن را دل شادمان مبینام

«بی باغ رخت جهان مبینام

بی وصل تو کاصل شادمانی است

گفتی دگری کنی مفرمای
بی تو من و عیش حاش‌الله

کان در ورق گمان مبینام
کز خواب خیال آن مبینام»(خاقانی، ۱۳۸۲:

(۳۰۶)

زرین‌کوب معتقد است: «جایی که خاقانی در مرگ زن خویش سخن می‌کند، وصف اشک ریختن و بیان پریشانی‌اش مثل جریر، شاعر نامدار عرب است.»(زرین‌کوب، ۱۳۷۰: ۱۹۳) رنج و دشواری فقدان محبوب سبب می‌شود که خاقانی به شیوه عشایر جلای وطن نماید. عشایر وقتی حادثه ناگواری رخ می‌دهد و عزیزی را از دست می‌دهند کوچ می‌کنند و به جای دیگر می‌روند. خاقانی نیز هنگامی که محبوبش از دست می‌رود، شروان را ترک می‌گوید و به تبریز پناه می‌برد... (کندلی هریسچی، ۱۳۷۴: ۲۰۴) او شرح رنجوری و اندوهش از این ماتم را آن‌گاه که به قصد زیارت مسجدالاقصی، ترک شروان کرد و شروان شاه به همین بهانه او را دربند ساخت، چنین توضیح می‌دهد: «مهاجرت از وطن به سبب آن است که آن عزیزان که دلخواه‌تر بنده بودند، رفته‌اند و به هیچ‌حال دل مجروح فراق‌زده، سر وطن نمی‌دارد و این تمنا نمی‌کند که به غایت دردزده و جراحت یافته است.»(خاقانی، ۱۳۴۹: ۳۳۵) چنان‌که از شوهد و قراین موجود در نظم و نثر خاقانی برمی‌آید، او در نخستین تجربه از عشق رنجی را متحمل شده که ساختار مفهوم عشق را در ذهن وی شکل داده است؛ تجربه شخصی خاقانی از مفهوم عشق، تجربه بلا، غم و دشواری است. از این جهت در ملموس‌سازی ماهیت عشق از چنین مفاهیمی به عنوان قلمرو مبدأ استفاده می‌کند.

در بخش دیگری از استعاره‌های ساختاری نیز با استفاده از مفاهیم **قضا، اجل (چنبرِ اجل)**، **قمار و فنا**... به عنوان قلمرو مبدأ، جنبه استیلای عشق و ماهیت مقتدر و نابودگر آن مطرح است. این نگاه‌ها نیز در پیوند با استعاره‌های هستی‌شناسی هستند:

عشق تو قضای آسمانی است
عشق تو چو چنبرِ اجل شد
وی مهره امید مرا زخمِ زمانه
مرا با عشق تو در دل هوای جان
وصل تو بقای جاودانی است (خاقانی، ۱۳۸۲: ۵۶۶)
کس نه که بر او گذر ندارد (همان: ۵۸۷)
در ششدرِ عشق تو فرو بسته گذرها (همان: ۵۴۸)
مگر یک رخس در میدان دو رستم بر نمی‌تابد (همان):

(۵۹۲)

نمی‌گنجد

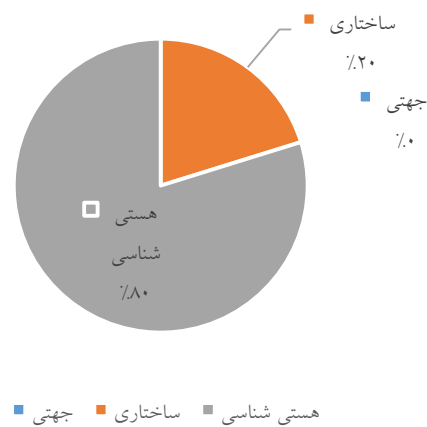
جدول ۵: استعاره‌های ساختاری عشق در غزلیات خاقانی

قلمرو مبدأ	شماره غزل	فراوانی (۳۹ مورد)	جنبه مورد تأکید
کیمیا	۱۱۰	۱	ارزشمندی
کار	۱۹-۲۶-۳۷۶	۳	ارزشمندی
قیامت	۱۴۰	۱	پایداری و دوام
دین / کفر	۱۲۵-۲۴۰	۲	هدایت‌گری
فنا	۹۴-۱۲۴-۱۳۱-۱۱۶	۴	از بین بردگی
قضا	۸-۶۵	۲	استیلا
اجل	۱۱۴	۱	استیلا
لعب فلک	۳۵۰	۱	استیلا و

دشواری			
قمار	۲۵۴-۱	۲	استیلا و دشواری
بلا	۲۵۶-۲۲۵-۱۵۳-۱۰۴-۸	۵	دشواری
محنت	۳۸	۱	دشواری
درد	۱۶۲-۱۰۸-۵۳	۳	دشواری
غم	۳۶۸-۲۸۳-۳۴۲-۱۰۷-۹۲	۵	دشواری
ملامت	۹۲	۱	دشواری
دریغ	۱۰۳	۱	دشواری
نامرادی	۱۲۴	۱	دشواری
بیماری	۱۸۷	۱	دشواری
خطر	۲۶۲	۱	دشواری
رسوایی	۲۸۷	۱	دشواری
دشواری	۳۷۰	۱	دشواری
معما	۳۵۹	۱	دشواری

در ادامه در تصویر ۲ فراوانی انواع استعاره مفهومی عشق در غزلیات خاقانی آورده شده است.

انواع استعاره مفهومی عشق در غزلیات خاقانی

تصویر ۲: نمودار انواع استعاره مفهومی عشق در غزلیات خاقانی

۳- نتیجه

در این پژوهش به بررسی و تحلیل مفهوم عشق در غزلیات خاقانی بر اساس نظریه استعاره مفهومی لیکاف و جانسون پرداخته شده است. طبق بررسی‌ها هیچ نمونه‌ای از استعاره جهتی در متن یاد شده وجود ندارد، اما فراوانی استعاره ساختاری ۲۰٪ و سهم استعاره هستی‌شناختی ۸۰٪ است. استعاره‌های هستی‌شناختی در غزلیات خاقانی به سه صورت هستومندانگاری، جاندارپنداری و ظرف‌انگاری شکل گرفته‌اند که سهم استعاره‌های هستومندانگاری ۳۵٪، جاندارپنداری ۴۶٪

و ظرف‌انگاری ۱۹٪ است. درحوزه جاندارپنداری از انسان، گیاه و حیوان به عنوان قلمروهای مبدأ استفاده شده است. البته عمده نگاشت‌های این حوزه با تأکید بر ماهیت ارزشمند و مقتدر عشق به صورت انسان‌انگاری نمود یافته‌اند. در حوزه هستومندانگاری نیز نگاشت‌هایی با تأکید بر جنبه نابودگر عشق بیشترین سهم را دارا هستند. در این راستا عشق در قالب هستومندهای آتش، طوفان، صاعقه، تیغ و ازدها مفهوم‌سازی شده است. در حوزه ظرف‌انگاری هم غلبه با نگاشت‌هایی است که بر اساس تجربه انسان از مفهوم راه و تأکید بر ویژگی پیش‌روندگی عشق شکل یافته است. در پرداخت استعاره‌های ساختاری با دو گروه اصلی از استعاره‌ها مواجهیم: دسته نخست که با استفاده از مفاهیم بلا، درد، محنت، غم، بیماری، نامرادی، رسوایی، خطر... به عنوان حوزه مبدأ به ماهیت دشوار عشق اشاره دارند و گروه دیگر که توجه‌شان به جنبه استیلا و نابودگری عشق است و از مفاهیم قضا، اجل، قمار و فنا به عنوان قلمرو مبدأ در آن‌ها استفاده شده است. بررسی نگاشت‌ها نشان می‌دهد که استعاره‌های ساختاری در غزلیات خاقانی در پیوند با استعاره‌های هستی‌شناسی خلق شده‌اند. درواقع تأکید بر ماهیت دشواری‌آفرین عشق و ویژگی استیلا و از بین بردگی آن در خلق استعاره‌های ساختاری و استعاره‌های هستی‌شناختی، زمینه‌ساز پیوند میان این دو گروه از استعاره‌هاست. به طور کلی مفهوم عشق از دیدگاه خاقانی ماهیتی پویا و ارزشمند، اما مقتدر و دشواری‌آفرین دارد. مطالعه غزلیات و زندگینامه خاقانی نشان می‌دهد که شرایط زندگی، روحیات و تمنیات شاعر زمینه خلق و پرداخت نگاشت‌های متن را فراهم آورده است و گویی بازتابی از احوالات شخصی و اجتماعی خاقانی را در ادراک او از مفهوم عشق شاهدیم. بر این اساس روایت وی از مفهوم عشق، کمتر رنگ و بوی عرفانی و آسمانی یافته و بیشتر وجهی زمینی و تجربی دارد و همین مسأله سبب تمایز نگاشت‌های استعاری عشق در غزلیات خاقانی نسبت به سایر متون است

۴- منابع

- اسپرهم، داوود، تصدیقی، سمیه، (۱۳۹۷)، "استعاره شناختی عشق در مثنوی مولانا"، متن پژوهی ادبی، سال ۲۲، شماره ۷۶، صص ۸۷-۱۱۴.
- خاقانی، بدیل بن علی، (۱۳۸۲)، *دیوان خاقانی شروانی*، تصحیح ضیاءالدین سجادی، تهران: زوار.
- خاقانی شروانی، افضل‌الدین، (۱۳۴۹)، *منشآت*، به کوشش محمد روشن، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.
- دشتی، علی، (۱۳۵۷)، *خاقانی، شاعری دیر آشنا*، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر.
- زرین‌کوب، عبدالحسین، (۱۳۷۰)، *باکاروان حله*، چاپ ششم، تهران: علمی.
- سجادی، سیدضیاءالدین، (۱۳۸۶)، "سبک‌شناسی نظم در قرن ششم"، *پژوهشنامه فرهنگ و ادب*، شماره ۴، صص ۴۷-۷۵.
- شمیسا، سیروس، (۱۳۷۰)، *سیر غزل در شعر فارسی از آغاز تا امروز*، چاپ سوم، تهران: فردوس.
- شیری، قهرمان، (۱۳۸۹)، "روان‌شناسی ابهام در شعر خاقانی"، *مجله تاریخ ادبیات*، شماره ۶۲/۳، صص ۱۲۳-۱۴۹.
- شیری، قهرمان، (۱۳۹۱)، "نقش محیط سیاسی و جغرافیایی بر دشواری شعر خاقانی"، *مجله تاریخ ادبیات*، شماره ۶۷/۳، صص ۱۳۳-۱۵۴.
- صفا، ذبیح‌الله، (۲۵۳۶)، *تاریخ ادبیات ایران*، ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- صفوی، کورش، (۱۳۹۸)، *استعاره*، چاپ دوم، تهران: نشر علمی.
- عبدی، حامد، وثوقی، حسین، روشن، بلقیس و سمائی، سید مهدی، (۱۳۹۶)، "سنجه ای برای بازشناسی استعاره با تکیه بر زبان‌شناسی شناختی"، *فصلنامه بلاغت کاربردی و نقد بلاغی*، سال دوم، شماره سوم، صص ۹-۲۷.

- فتوحی، محمود، (۱۳۹۸)، سبک شناسی (نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها)، چاپ چهارم، تهران: سخن.
- کندلی هریسچی، غفار، (۱۳۷۴)، خاقانی شروانی (حیات، زمان و محیط او)، ترجمه میرهدایت حصاری، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- لیکاف، جورج، جانسون، مارک، (۱۳۹۹)، استعاره‌هایی که با آنها زندگی می‌کنیم، ترجمه جهان‌شاه میرزا بیگی، چاپ سوم، تهران: آگاه.
- موحدی، محمدرضا، (۱۳۸۸)، "عقل در کوی عشق: دیدگاه شیخ نجم الدین رازی در باره عقل و عشق"، پژوهش‌های فلسفی-کلامی، سال یازدهم، شماره ۱ (پیاپی ۴۱)، صص ۱۶۷-۱۹۴.
- موسوی ثابت، فاطمه، خلیلی جهانتیغ، مریم و بارانی، محمد، (۱۳۹۹)، "استعاره شناختی عشق در "کاش حرفی بزنی" از مصطفی رحماندوست (بر اساس نظریه جورج لیکاف و مارک جانسون)"، دانشگاه سیستان و بلوچستان: پژوهشنامه ادب غنایی، سال ۱۸، شماره ۳۴، صص ۲۲۶-۲۰۳.
- میرحسینی، مزگان، کنعانی، ابراهیم، (۱۳۹۹)، "تحلیل شناختی استعاره‌های دل در مرصادالعباد"، متن‌پژوهی ادبی، دوره ۲۴، شماره ۸۶، صص ۲۸۴-۲۶۳.
- نوروزی، زینب، محسنی، فاطمه، (۱۳۹۳)، "بررسی سبک شناسانه غزلیات خاقانی شروانی"، سبک شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال هفتم، شماره چهارم، پیاپی ۲۶، صص ۳۶۹-۳۸۹.
- نیکدار اصل، محمدحسین، فرهنگ، روین‌تن، (۱۳۹۴)، فرهنگ توصیفی-انتقادی خاقانی پژوهی، چاپ اول، یاسوج: دانشگاه یاسوج.
- هاشمی، زهره، (۱۳۸۹)، "نظریه استعاره مفهومی از دیدگاه لیکاف و جانسون"، ادب پژوهی، شماره ۱۲، صص ۱۱۹-۱۴۰.
- Lakoff, G. (2006). *Cognitive linguistics: basic readings*, edited by Dirk Geeraerts. p. cm. (Cognitive linguistics research; 34), Berlin - New York.
- Lakoff, G. (1980). "Conceptual Metaphor in Everyday Language", *The Journal of Philosophy*, 77(8), pp 452- 487.